

Пилип СЕЛГЕЙ,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту мовознавства
ім. О.О.Потебні НАН України

ВИХОВУВАТИ МОВНУ СВІДОМОСТЬ

УДК 37.035.81'242](477)

Автор, оперуючи поняттям «мовна свідомість» як ключовим, розглядає засади, методи й основний зміст мовного виховання громадян України.

Ключові слова: мовна свідомість, мовна освіта, мовоприхильність.

Недавнє соціологічне опитування «Мовний баланс України» мало на меті з'ясувати, як наші співгромадяни ставляться до мови¹. Актуальність мовного питання респонденти оцінили так: це невідкладна проблема, яку треба негайно розв'язувати (20,4 %); мовне питання розв'язувати треба, але з цим можна почекати (20,4 %); мовне питання неактуальне, кожен і так говорить тією мовою, якою хоче (26,2 %); мовної проблеми взагалі не існує, все це спекуляція політиків (25,9%); важко сказати (7,2%)². Серед тридцяти найгостріших проблем, які стоять перед країною, питання захисту української мови посіло 24-те місце, а російської – 26-те³.

Чи означають результати опитування, що мовна проблема в Україні успішно вирішена, що різні мови побутують у нас безперешкодно і що наші громадяни володіють мовами на незмінно високому рівні? Напевно, ні. Наведені цифри засвідчують інше: у свідомості багатьох наших сучасників панує не просто байдужість, а скепсис, нехіть, зневага й навіть нігілізм щодо мови. І навряд чи така, м'яко кажучи, неприхильна оцінка співмірна з тією величезною роллю, яку мова відіграє в житті цілого суспільства й кожного з нас.

Що ж перешкоджає зацікавленому, небайдужому ставленню до мови? Напрошується відповідь про тривале перебування мовного питання на задвірках державних пріоритетів, про нашу кволу, декларативну, невизначено-невизначну мовну політику, про застарілість, недосконалість і малодієвість мовного законодавства, врешті, про відповідну культурну (власне, антикультурну) традицію. Звісно, все це так. Проте названі чинники радше належать до наслідків. Бо основна причина – прогалини й прорахунки в мовній освіті.

Було б несправедливо закидати низьку якість усієї нашої мовної освіти. У її структурі важливо розрізняти два складники: мовне навчання й мовне виховання. Перший передбачає опанування мовних знань, розвиток грамотного мовлення, високу мовну культуру. Завдяки ґрунтовній науково-методичній забезпеченості цей складник стоїть у нас на досить високому рівні. Проте мовна освіта в жодному разі не зводиться лише до навчання. Культурна людина має не тільки добре володіти

рідною мовою, а й ставитися до неї як до вагомій суспільної цінності, почуватися відповідальною за її теперішнє й майбутнє. Формувати правильне ставлення до мови – і є мета мовного виховання.

Цей аспект ми недооцінюємо: заняття у школах і вищих скеровані переважно на прищеплення правописної грамотності, тоді як плекання ціннісного ставлення до мови здається чимось необов'язковим, непрактичним, «ідеалістичним». І коли, скажімо, пересічний київський школяр чи студент має з української мови найвищу оцінку, але в повсякденному житті нею ніколи не спілкується, – це закономірний результат доброго мовного навчання й наслідок поганого мовного виховання. Ясна річ, щоб українська мова надійно закріпилася в молодіжній субкультурі, самого мовного виховання замало. Проте справедливо й те, що мовний нігілізм підлітків часто впливає не з якоїсь свідомої позиції, а з того, що їхнє мовне виховання ми часто пускаємо на самоплив. І мовна освіта лишається недостатньою та неповноцінною.

Небайдуже, ціннісне ставлення до мови й окремої людини, і всього суспільства найкраще позначати терміном *мовна свідомість* (далі – МС). У попередній статті⁴ ми намагалися показати, що це поняття обіймає погляди, уявлення, почуття, оцінки щодо мови, а також мотиви мовної поведінки. Люди та спільноти різняться між собою за тим, як вони ставляться до мови. Тому є підстави виділити рівні розвиненості МС.

На нульовому рівні мови не помічають узагалі. На низькому – сприймають як щось неістотне, третєорядне, жодної цінності в ній не вбачають. На середньому рівні мова стає об'єктом роздумів і оцінок, які нерідко виявляються суб'єктивними, ненауковими. Людина із середнім рівнем МС загалом непогано обізнана з мовними нормами, але цілком органічного засвоєння їх ще немає: норми сприймаються радше як накинута ззовні обмеження. У надрах середньої МС зароджується уявлення про цінність мови, яка, щоправда, зводиться лише до рівня «ужитковий засіб спілкування». Натомість людина з високою МС є зрілою мовною особистістю, що ставиться до мови активно, зацікавлено й відповідально. Вона досконало обізнана з нормами, прагне до мовного самовдосконалення, наділена опірністю до мовного безкультур'я та нігі-

¹ Мовний баланс України / Упоряд. О.Медведєв // Сучасність. – 2007. – № 9. – С. 69–89.

² Там само. – С. 83.

³ Там само. – С. 82–83.

⁴ Селігей П. Мовна свідомість – шанобливе ставлення до мови // Дивослово. – 2012. – № 7. – С. 40–44.

лізму, сповідує культ рідної мови. *Висока МС – важливий стратегічний чинник мовної стійкості.*

Чому нині актуально говорити про виховання МС? Потреба в ньому не якась надумана чи умоглядна, а доконечна, життєво важлива. Насамперед – з огляду на загрозу, яка в умовах глобалізації нависла над мовним розмаїттям Землі.

Мало не щотижня у світі вимирає якась мова. І темпи «мовної смертності» дедалі наростають. За вірогідними прогнозами, з 6000 мов, якими людство розмовляє нині, до 2100 р. переважна більшість не доживе. Фахівці з еколінгвістики до цілковито захищених відносять 300 мов, тобто лише 5 %, а решту – до мов із різним ступенем загроженості, що, напевно, вийдуть з ужитку протягом цього століття⁵. Похмуріші прогнози в академіка РАН Вяч.Іванова: 90 % мов загине через 25 років, далі живими залишаться кількості, а потім і кількадесят⁶. Вимирають не тільки безписемні, а й літературні мови, які не поширені в усіх тих сферах, де їм належить повнокровно побутувати. Шанс вижити мають лише мови добре внормовані, багатофункціональні й – що важливо! – поціновані з боку своїх носіїв.

Формувати високу МС варто в будь-якій мовній спільноті, а серед носіїв загрозованих мов – і поготові. Попри те, що за роки незалежності українська мова подекуди зміцнила свої позиції, захищена державним статусом, ми все ще не можемо викреслити її зі списку потенційно загрозованих мов.

Зрозуміло, що для повноцінного функціонування нашої мови треба створювати нею якнайбільше джерел корисної інформації, інтелектуального продукту, культурних вартостей – усього того, що робить її конкурентоздатною на «мовному ринку». Але життєздатність мови залежить і від ставлення до неї громадян. Впливати на їхню мовну поведінку найдоцільніше через МС, формуючи в ній відповідні мотиви й настанови. Виховання мовносвідомих громадян – це турбота про успішний розвиток мови, посилення її опірності до шкідливих зовнішніх впливів і явищ лінгвоциду. Прищеплюючи молоді погляд на мову як на цінність, ми тим самим захищаємо мовну екологію в цивілізованій, ненасильницькій спосіб.

Плекати високу МС – значить розвивати в людині мовоприхильність, учти відчувати її значущість як духовного блага, усвідомлювати особисту відповідальність за її стан і потребу дбати про неї скрізь і завжди. Це значить виховувати такого мовця, який: 1) не просто знає норми, а й неухильно дотримується їх; 2) говорить правильно не тому, що хтось примушує, а тому, що інакше не може; 3) прагне до мовного самовдосконалення; 4) розуміє і свої мовні права, і мовні обов'язки; 5) сповідує ціннісне ставлення до мови, яке перетворилося на тверде переконання й зумовлює всю його мовну поведінку.

⁵ K r a u s s, M. Classification and Terminology for Degrees of Language Endangerment // Language Diversity Endangered / Ed. by M. Brenzinger. – Berlin–New York, 2007. – P. 2–3.

⁶ Академик Вяч е с л а в И в а н о в: Главным языком интернета может стать китайский // Новая газета. – 2004. – 2 февр. – С. 7.

Важливо, щоб носіями високої МС був не вузький прошарок культурної еліти, а широкі верстви людей, навіть без гуманітарної освіти. Тим-то *мовне виховання має стати окремим напрямом державної мовної політики, важливим соціальним завданням початкової, середньої та вищої школи.*

Виховання МС, як і будь-яке виховання, – не одноразова акція, а тривалий, безупинний процес. Досвідчений учитель не накидає любові до мови «враз», а пробуджує її в душах учнів непомітно, поступово, копійкою щоденною працею, організуючи постійний потік недовучливих виховних сигналів і стимулів, делікатно скеровуючи інтереси дітей у бажане річище. Коли учень тривалий час перебуває в такому середовищі, він позасвідомо засвоює відповідні норми та цінності, починає глибше відчувати мову і сприймати її як власне надбання. Найкраще, якщо б формування МС могло стати складником системи безперервної мовної освіти.

Носіями розвинутої МС є здебільшого повнолітні люди, проте основи її слід закладати в родині вже в перші роки життя, коли психіка надзвичайно гнучка й сприйнятлива, а брак власного досвіду робить виховні впливи особливо дієвими. Любов до мови часто ґрунтується на дитячих враженнях і переживаннях: вони глибоко западають у душу, закарбовуються в пам'яті, частково переходять у підсвідоме й надалі впливають на становлення особистості та її світовідчуття. Мова раннього дитинства – візерунок на камені. «Людина ніколи не переживає під впливом слова таких сильних почувань, як у дошкільному віці», – стверджував наш видатний педагог Г.Ващенко⁷. Дитячі радощі від казки, віршика чи пісеньки закладають до мови стихійну любов, на основі якої потім можна розвивати любов свідому.

У дошкільному та шкільному віці велика виховна роль родинного спілкування. Адже родина – мікромоделі суспільства, саме в ній закладаються основи соціокультурних настанов і цінностей. Початки високої МС виникають тоді, коли в сім'ї панує культ рідної мови, коли нею проводять свята й урочистості, багато читають класиків і сучасних авторів. Любов до мови формується головню на прикладі дорослих, тож дитина має відчувати, що росте в мовно свідомій родині. Коли ж дитина цурається рідної мови, то це почасти провина батьків, які не виконали щодо неї своїх батьківських обов'язків. Хоча тут, звісно, не можна скидати з рахунку й «тиску вулиці». Якщо дитина, скажімо, вдома розмовляє українською, а серед однолітків змушена переходити на російську, то така «диглосія» дуже шкідлива, бо змалку закладає почуття мовної меншовартості, накидає модель поведінки, що властива нацменшинам.

Свідомо мовоприхильність, цікавість до мовного життя починаються з елементарних знань, які дає середня, а потім і вища школа. На жаль, ми нерідко пропонуємо учням і студентам визубрювати другорядні правила, не надто важливі орфограми, якісь малочастотні винятки. Після іспиту все це швидко вивіт-

⁷ В а щ е н к о Г. Виховання волі і характеру / Г.Ващенко. – К., 1999. – С. 298.

Мова зникає не тому, що її не вивчають чужинці, а тому, що нею не розмовляють ті, хто її знає.

Х.-М. Арце, баскійський поет

рюється з пам'яті, залишаючи про заняття з мови не вельми приємні спогади. Безперечно, грамотна людина має опанувати достатній мінімум правописних навичок. Проте, погодьмося, доля мови залежить не від того, як утворюється прикметник від ойконіма *Цюрих* або, скажімо, чи писати апостроф у слові *волатюк* (це неважко уточнити за словником), а від того, чи вдасться нам прищепити м'олоді уявлення про українську мову як феномен, що заслуговує на пошану, опіку й щоденне використання. Школа, виш мають дати випускникові відчуття себе повноцінним членом мовної спільноти, з якою він кровно пов'язаний і з якою не повинен поривати. Гадаємо, вже давно час запровадити до навчальних програм ті відомості з еколінгвістики, котрі допоможуть зміцнити в учнів дбайливе ставлення до мови.

Форми й методи виховання МС в освітніх закладах різноманітні. Крім уроків і лекцій, це конференції, зустрічі з письменниками та мовознавцями, мовні конкурси й вікторини, заняття-дискусії та круглі столи з обговорення мовних проблем на матеріалі публікацій ЗМІ та різних життєвих ситуацій. До творчих робіт, поряд із написанням рефератів, можна віднести підготовку стіннівок, укладання словників малого обсягу (наприклад, місцевих діалектизмів, «суржикізмів», учнівсько-студентського сленгу, поширених помилок тощо), оформлення «мовних куточків» у класах та аудиторіях, конкурси малюнків з мовної тематики, створення мовних сайтів. Узагалі виховання МС агітаційними плакатами й іншими навчальними засобами варто застосовувати ширше.

Великий досвід щодо цього нагромаджено в Лінгвістичному навчальному музеї при Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка (засновник і завідувач – проф. К.Тищенко). Експозиція музею ознайомлює з розмаїттям лінгвостери, місцем української мови в ній, основними галузями мовознавства, законами й закономірностями, що діють у мовах і в мовленні. Приголомшливе враження на відвідувачів справляє мапа вимерлих («згаслих») мов. При виході з музею⁸ в очі впадає гасло зі словами баскійського поета Х.-М. Арце: «Мова зникає не тому, що її не вивчають чужинці, а тому, що нею не розмовляють ті, хто її знає».

Не забуваймо, що знання вже самі по собі виховують, а в майстерного педагога – навіть стають особистим переконанням учня.

Щоб ціннісне ставлення до мови ввійшло до системи потреб людини, стало спонукальним мотивом поведінки, воно має зачіпати почуттєву сферу. Насамперед це стосується дошкільнят і молодших школярів: у їхніх душах важливо викликати захоплення мовою, розвивати відчуття її милозвучності та краси. Весь навчальний матеріал повинен мати приємно-емоційне забарвлення. Натомість у підлітковому та юнацькому віці, коли формується абстрактне мислення, на перший план виходить потреба осягти все своїм розумом і мова вперше в житті стає предметом усвідомлення, учням варто пропонувати завдання, розраховані на допитливість, де треба поміркувати, скласти власну думку, знайти новий розв'язок. Однак і тут не варто зводи-

ти все до абстрактного теоретизування. Адже в старшокласників і студентів, хоча раціональне начало посилюється, емоційне не зникає зовсім. На зміну дитячому замилюванню красою мови приходять естетична насолода від творів красномовства, живий інтерес до явищ мови та її будови. Отже, викладач має однаково добре володіти й емоційними, і раціональними методами мовного виховання, дотримуючись доцільного балансу між ними залежно від віку учнів.

Виховувати – значить давати власний приклад. Мовлення вчителя, як і мова навчальної літератури, мають бути взірцевими. Багато важить дидактична майстерність, уміння цікаво подати предмет, уникаючи формалізму, шаблону та нудних повчань. Таких педагогів, на жаль, небагато. Тому на часі якісна підготовка й перепідготовка кадрів, підвищення престижу освітньої праці. Виховні зусилля викладача стають значно дієвішими, якщо керівництво навчального закладу заохочує дотримання в його стінах мовного режиму. З огляду на специфічну мовну ситуацію в багатьох куточках нашої держави школи й університети покликані стати тими оазами, де юнаки та дівчата могли б вільно відточувати свої навички мислити й спілкуватися українською мовою.

Зміст мовного виховання має бути правдивим, науковим, об'єктивним, а також обіймати такі факти й аргументи, які утверджують людину в ціннісному ставленні до мови загалом і до рідної мови зокрема.

Без мовної діяльності неможливий жоден інший вид людської діяльності. Мова – доконечна умова будь-якої діяльності. Через це місце людини в суспільстві не останньою чергою залежить від того, наскільки добре володіє вона мовою. Викладачеві належить довести учням, що без надійного багажу лінгвістичних знань їхня майбутня кар'єра не складеться. Куций запас слів, брак правописно-граматичних навичок, невміння працювати з текстом гальмують інтелектуальне та професійне зростання. «Скалічена, попсована мова, – писав М.Жовтобрюх, – ніколи не підносила людину, а, навпаки, завжди принижувала її, примітивізувала її мислення, заважала їй інтелектуально зростати»⁹. Малограмотному важко захистити свої права, порозумітися з іншими, гідно влаштувати своє життя. Як наслідок – він почувається особою другого сорту, «культурним інвалідом», стає джерелом соціальної напруги.

Мовна грамотність дає нам вагомий козирі: відкриває доступ у світ найвищих культурних досягнень, дає змогу швидко поповнювати знання, ділитися ними з іншими. Уміння впевнено орієнтуватися в безкрайому океані фахової та бурхливому потоці щоденної інформації стає сьогодні життєво важливим. Адже рішення ми приймаємо на основі отриманих повідомлень. А їх мало просто прочитати або почути. Треба ще вміти проаналізувати й правильно зрозуміти: визначити їхню тему й мету, виділити головне й відсіяти другорядне, оцінити якість і вірогідність інформації, розпізнати підтекст (якщо він є), зробити висновки. Зрештою треба вміти адекватно сформулювати для себе й для інших саме своє рішення.

⁸ За встановленим у психології «ефектом краю», перше й останнє враження запам'ятовуються краще, ніж серединні.

⁹ Ж о в т о б р ю х М. Культура мовлення і школа / М.Жовтобрюх // Культура слова. – 1988. – Вип. 39. – С. 3.

Отже, опанування мови – не нудне марнування часу, а прозорливе, далекоглядне, вигідне розміщення своєрідного капіталу, прибуток від якого, хоч і не миттєвий, але в кінцевому підсумку неоціненний.

Цінуючи мову взагалі, можна, однак, не вельми цінувати мову рідну, що, на жаль, і досі властиве багатьом українцям. Тим-то, формуючи МС, на цю обставину слід звертати найбільшу увагу.

Рідна мова – чинник буття нації, такий же важливий, як і спільні територія, історичне минуле, риси культури, традицій і характеру. Відшліфована літературна мова та добре знання її згуртовують націю, підносять її самосвідомість, що, своєю чергою, допомагає досягати рівноправних, партнерських стосунків з іншими народами. Така нація зазвичай викликає пошану, її сприймають як виразно окремішню й самодостатню. Якщо ж хтось кепсько володіє рідною мовою, він тим самим не лише засвідчує власну недорікуватість, а й кидає тінь на всю націю, бо створює враження її «штучності», культурної неповноцінності. Утрата самобутності й подальше розчинення в іншій нації майже завжди починаються з втрати мови.

Чималий виховний потенціал мають трагічні сторінки з історії української мови: її тривалий бездержавний статус, скорочення територіальної та соціальної бази, запанування суржику, випадки заборони й інші вияви лінгвоциду. Доречно розповідати про репресії та катування у 1930-ті роки й пізніше лицарів українського слова – мовознавців, педагогів, письменників, митців. Як приклад варто наводити письму поведінку тих українців, які всупереч обставинам принципово не зрікалися рідної мови, навіть стаючи об'єктом насмішок, образ або й переслідувань¹⁰.

Практика показує: драматичні факти такого роду справляють на аудиторію сильне враження. Утім тут педагогові важливо не передати кулі меду, щоб не вводити слухачів в афективну розчуленість, сльозоточивий сентименталізм. Адже якщо всякчас педалювати тему «багатостраждальності» українського народу, це утруднить виховання здорової, самодостатньої особистості, яка має підстави пишатися своєю національною та мовною належністю.

Тим-то варто наголошувати й на великій життєстійкості української мови. Адже з виснажливої боротьби за існування вона вийшла переможницею. Сила її якраз і полягає в тому, що попри всі перешкоди їй удалося розвинути високі комунікативні якості: милозвучність, лексичне багатство, граматичну гнучкість, стилістичне різнобарв'я. За своїми можливостями

¹⁰ Матеріал на цю тему можна почерпнути з таких джерел: Російщення України: Наук.-поп. зб. / За ред. Л.Полтави. – К., 1992. – 408 с.; Л и з а н ч у к В. Навічно кайдани кували: Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні / В.Лизанчук. – Л., 1995. – 415 с.; П і в т о р а к Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Г.Півторак. – К., 2004. – С. 136–179; К у б а й ч у к В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). – К., 2004. – 168 с.; Українська мова у ХХ сторіччі: Історія лінгвоциду. Документи і матеріали / За ред. Л.Масенко. – 2-ге вид. – К., 2006. – 400 с.

ми – реалізованими та потенційними – вона нітрохи не поступається мовам тих народів, які зуміли здобути й захистити державність раніше, ніж українці.

Отже, недоцільно зациклюватися тільки на негативі – важливіше викликати приємні почуття. Не замовчуємо вагомих здобутків нашої мови в науці, літературі, мистецтві й інших царинах культури. Головне – повідомляти чимбільше знебайдужливих фактів, що зачіпають за живе, зворушують розум, скеровують на правильні висновки й оцінки. Як курс історії України покликаний виховувати патріотизм, привчати громадян цінувати державність, так історія української мови має переконувати в тому, що це великий національний скарб, який слід оберігати й розвивати далі.

Виховуючи МС українців, не зайве спиратися на широкий фактаж паралелей і зіставлень. Тобто не обмежуватися рідною мовою, а розповідати все цікаве й повчальне зі світового досвіду мовного будівництва. Ідеться про історію утвердження рідної мови іншими народами (як громадяни виборюють у держави мовні права, як держава змушує громадян виконувати мовні обов'язки), особливості мовного законодавства різних країн, причини й наслідки занепаду національних мов – тих, яким порівняно з українською пощастило менше (білоруській, кельтським, мовам народів Крайньої Півночі та Далекого Сходу Російської Федерації, корінних народів США тощо), випадки успішного відродження вимерлих мов, явища мовного імперіалізму в сучасному світі, повчальні приклади мовної терпимості й мирного співжиття мов, новини мовного життя за кордоном¹¹.

Усі такі факти допоможуть пояснити, чому сучасні держави розбудовують мовне законодавство і проводять на його основі цілеспрямовану мовну політику. Аудиторія усвідомить, що *в нинішньому глобалізованому світі пустити розвиток мови на самоплив – означає втратити її в майбутньому* й що регулювальні заходи мають на меті не обмежувати свободу людей, а зміцнювати позиції мови, заохочувати дальший її поступ, не допустити її застою та занепаду. Ось чому держава повинна захищати мову юридично – так само, як і довкілля, суспільну мораль, пам'ятки історії та культури.

Проте не лише держава, а й кожен окремий мовець має обов'язки щодо мови. Одні з них впливають із законодавства, інші – з моральних норм. Своєрідний кодекс останніх уклад І.Огієнко у праці «Наука про рідномовні обов'язки» (1935)¹². До них належать, наприклад, такі: берегти честь рідної мови як свою власну; розмовляти скрізь, де тільки можливо, рідною мовою; навчати нею своїх дітей; опановувати соборну літературну мову; працювати повсякчас для її розвитку; дотримуватися єдиного правопису; підтримувати рідномовні періодичні видання; знати й виконувати всі ці обов'язки. А найголовніший обов'язок кожної людини перед рідною мовою – зберегти її й передати нащадкам.

¹¹ Див. про це, зокрема: Державність української мови і мовний досвід світу: Мат-ли Міжнар. конф. (Київ, 11–12 травня 2000 р.). – К., 2000. – 444 с.; Т к а ч е н к о О. Українська мова і мовне життя світу / О.Ткаченко. – К., 2004. – 272 с.

¹² О г і є н к о І. Наука про рідномовні обов'язки / І.Огієнко. – К., 1994. – 72 с.